



## ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

**В. І. Адамовський,**  
кандидат історичних наук, доцент,  
докторант Одеського національного університету  
імені І. І. Мечникова

УДК 347.26:343.294-054.5 (477) "198/199"

### ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ РЕАБІЛІТОВАНИХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В 80–х — ПОЧАТКУ 90–х рр. ХХ ст.

*Висвітлюється процес реабілітації громадян, постраждалих внаслідок політичних репресій, а також соціально-правовий механізм реалізації законодавчих норм щодо відновлення їх майнового становища. Досліджується період формування нового правового інституту — відшкодування збитку, який розпочався з прийняттям Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про відшкодування збитку, заподіяного громадянинуві незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків". Характеризується процес відновлення реабілітованих у майнових і соціальних правах кінця 80–х р. та робота комісії Верховної Ради УРСР у сприянні забезпеченню прав та інтересів реабілітованих і створенню пам'ятників жертвам репресій, що мали місце в період 30–40–х і початку 50–х років. Аналізуються питання відновлення прав репресованих за Законом Верховної Ради УРСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" щодо забезпечення посиленої компенсації матеріального і морального збитку, заподіяного незаконними репресіями, реабілітованим і їх сім'ям.*

**Ключові слова:** реабілітація, відшкодування збитків, матеріальна реабілітація, компенсація.

У 80–90–і роки ХХ ст. в Україні розпочався процес відродження демократії і законності, оновлення державного устрою, відновлення цивільних і політичних прав та свобод громадян. У ці роки видаються закони про реабілітацію осіб, постраждалих під час політичних репресій.

Законодавство передбачало чітку систему органів та етапів процедури з відновлення порушених прав громадян. Державні органи були наділені широкими правами по визначенню кола осіб, яким надавалося право подачі заяви про



реабілітацію, встановлення юридичної підстави відшкодування збитку, призначення сум, термінів реалізації права на компенсацію, визначення обставин, що виключають реалізацію права на відшкодування.

Основний закон незалежної України закріпив обов'язок держави відповідати перед людиною за свою діяльність, утверджувати і забезпечувати права і свободи людини.

Право громадянина на відновлення майнової сфери і відшкодування матеріальної і моральної шкоди, заподіяної протиправним засудженням, незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб, закріплено у ст.ст. 56 і 62 Конституції України.

Тривалий час реабілітація громадян, які постраждали від політичних репресій, розглядалась лише як визнання їх невинуватості. Формально законодавство закріплювало можливість відновлення громадянина в майновому і соціальному статусі, але не передбачало правових механізмів її реалізації.

Відновлення реабілітованих громадян у правах здійснює Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". Він охоплює реабілітацію жертв політичних репресій на весь період після 1917 року до набрання чинності цим Законом і поширюється на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення у примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове влаштування до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру.

Процес реабілітації в Україні регулюється також міжнародно-правовими актами, такими як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Звід принципів захисту всіх осіб, затриманих або взятих під варту у будь-якій формі (1988 р.).

Проблема відновлення майнових прав незаконно засуджених і реабілітованих досліджувалася у дисертаційних і монографічних працях таких учених-правознавців: М. М. Агаркова, Б. Т. Безлепкіна, Л. В. Бойцової, С. Н. Братуся, В. П. Грибанова, Ю. М. Дьоміна, О. С. Іоффе, О. В. Капліної, В. М. Коссака, І. М. Кучеренко, М. С. Малєіна, В. Т. Маляренка, Г. К. Матвеева, В. Т. Нора, М. І. Пастухова, З. В. Ромовської, В. А. Рясенцева, А. М. Савицької, В. М. Савицького, Т. Т. Таджикиєва, Я. М. Шевченко, М. Є. Шумила, Є. О. Харитонова, Е. А. Флейшиц. Однак комплексний аналіз правових характеристик інституту відновлення майнових прав незаконно засуджених і реабілітованих громадян був зроблений лише в 2005 році Г. Б. Яновицькою [1, с. 3].

Метою статті є дослідження процесу виплати грошової компенсації, повернення майна та відшкодування його вартості реабілітованим громадянам. Означена тема має перспективу, оскільки дозволяє проаналізувати нормативну базу, сформовану у 1980-х — на початку 1990-х років.

Питання майнових прав реабілітованих громадян вирішувалися відповідно до нормативних актів, прийнятих у 50-і роки. У той же час після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1981 р. "Про відшкодування збитку, заподіяного громадянину незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків" [2] і на підставі ч. 3 ст. 58 Конституції СРСР 1977 року [3] сформувався новий правовий інститут — відшкодування збитку. Він істотно відрізнявся від правових норм 1950-х років як за змістом, так і в міру деталізації.

Відповідно до ст. 2 Указу майнові збитки, відновлення трудових, пенсійних, житлових, інших прав, відшкодування іншого збитку, заподіяного громадянину



незаконним засудженням, незаконним притягненням до кримінальної відповідальності, незаконним вживанням як запобіжного заходу взяття під варту, незаконним накладенням адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт, відшкодовуються державою в повному обсязі незалежно від провини посадових осіб, органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду [2].

Однак вартість конфіскованого майна підлягала виплаті реабілітованому за законодавством 1955 і 1981 років. У разі смерті реабілітованого збиток відшкодовувався його родичам. Проте в Указі від 18 травня 1981 р. було істотне обмеження. Так, у ст. 3 передбачалося, що право на відшкодування збитку відповідно до ст. 2 Указу мають громадяни, стосовно яких незаконні дії здійснені після 1 червня 1981 р. [2]. Таким чином, усі необґрунтовано репресовані особи ділилися на дві групи. До першої групи входили реабілітовані громадяни, незаконно репресовані в роки культу особи Сталіна і в подальші роки. Другу групу склали реабілітовані громадяни, необґрунтовано засуджені після 1 червня 1981 р. Такий подвійний підхід до питання відшкодування збитку реабілітованим громадянам нормальним назвати не можна. Так, одній категорії реабілітованих відшкодовувався весь збиток, заподіяний незаконними діями правоохоронних органів, інші отримували лише частину, ще й з великими труднощами.

Відповідно до Положення про порядок відшкодування збитку, заподіяного громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду, відшкодуванню підлягають:

1) заробіток та інші трудові доходи, що є основним джерелом коштів для існування громадян, які його втратили внаслідок незаконних дій;

2) пенсія або посібник, виплата яких була припинена у зв'язку з незаконним позбавленням волі;

3) майно (у тому числі гроші, грошові вклади і відсотки від них, облігації державних позик і виграші, що випали на них, інші цінності), конфісковане, або обернене в дохід держави судом, або вилучене органами дізнання чи попереднього слідства, а також майно, на яке накладено арешт;

4) штрафи, стягнуті у виконання вироку суду; судові витрати й інші суми, виплачені громадянином у зв'язку з незаконними діями;

5) суми, виплачені громадянином юридичної консультації за надання юридичної допомоги.

Відшкодування збитку проводиться за рахунок коштів державного бюджету. Майно повертається в натурі, а при неможливості повернення в натурі — його вартість відшкодовується фінансовими відділами виконавських комітетів місцевих рад народних депутатів. У разі смерті громадянина право на відшкодування збитку в установленому порядку переходить до його спадкоємців [4].

Водночас у ч. 2 ст. 89 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також у Цивільних кодексах союзних республік Указом Президії ВР СРСР від 30 жовтня 1981 р. були внесені зміни, які передбачали, що шкода, заподіяна громадянинуві внаслідок незаконного засудження та незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, відшкодовується державою в повному обсязі незалежно від провини посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду в порядку, встановленому законом [5].

Подальша активізація процесу відновлення реабілітованих у майнових і соціальних правах відбулася в кінці 80-х років. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років" при Верховній Раді УРСР було утворено Комісію по сприянню у забезпеченні прав та інтересів реабілітованих і створенні пам'ятників жертвам репресій, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років на чолі з депутатом Верховної Ради УРСР О. П. Ляшко.



Основними завданнями Комісії було сприяння радянським органам у забезпеченні прав та інтересів реабілітованих, наданні їм необхідної допомоги у відшкодуванні матеріальної шкоди, вирішенні питань пенсійного, житлового та іншого забезпечення, а також у створенні пам'ятників жертвам репресій, в утриманні в належному порядку місць їх поховання [6].

Останнім союзним документом, який акцентував увагу на необхідності реабілітації жертв сталінізму, став Указ Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. “Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50–х років” [7], який зобов'язав Раду Міністрів СРСР, уряди союзних республік внести у законодавчі органи пропозиції щодо порядку відновлення прав громадян, які постраждали від репресій.

На виконання Указу 31 серпня 1990 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову № 871 “Про заходи щодо виконання Указу Президента СРСР “Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–х–50–х років”, яка зобов'язала Міністерство юстиції СРСР, Державний комітет СРСР з праці і соціальних питань, Міністерство фінансів СРСР і Академію наук СРСР за участю Міністерства внутрішніх справ СРСР, Комітет державної безпеки СРСР, Прокуратуру СРСР, Верховний Суд СРСР ВЦРПС і Рад Міністрів союзних республік підготувати проект законодавчого акта СРСР щодо порядку відновлення прав громадян, які постраждали від репресій за політичними, соціальними, національними, релігійними й іншими мотивам в 20–50–х роках [8, с. 89].

Серед союзних республік Верховна Рада Білоруської РСР однією з перших прийняла Постанову “Про затвердження Положення про порядок відновлення прав громадян, постраждалих від репресій у 20–50–х роках” [9]. Положення визначало порядок відновлення трудових, пенсійних, житлових та інших прав громадян, постраждалих від репресій 20–50–х років, а також відшкодування заповідяного їм майнового й іншого збитку. Положення поширюється також на осіб, реабілітованих відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. “Про додаткові заходи по відновленню справедливості відносно жертв репресій, що мали місце в період 30–40–х і початки 50–х років” у частині компенсаційних виплат, питання про які під час реабілітації громадян судами не вирішувалися.

Підводячи підсумки матеріальної і моральної реабілітації 80–х — початку 90–х років, варто відзначити, що питання повернення конфіскованого майна, відновлення трудового стажу, пенсійного забезпечення реабілітованим громадянам так і не були вирішені до кінця. Як і раніше, діяли закони, прийняті в 50–і роки. Процес реабілітації топтався на місці і був далекий від реальних зрушень. У цих умовах необхідно було розробити новий порядок матеріальної компенсації.

Так, вперше серед інших пострадянських республік 17 квітня 1991 р. був прийнятий Закон України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” [10]. Прийняття Закону ознаменувало початок нового етапу відновлення справедливості, який мав політичне значення, утверджуючи, таким чином, статус незалежної держави.

Закон визначив коло громадян, які підлягають реабілітації, та обумовив відновлювальні заходи щодо повернення їм державних нагород, учених ступенів, звань, пенсій та пов'язаних з ними інших пільг. Особливо виділялося право реабілітованих проживати у тих місцях і населених пунктах, де вони проживали до репресій.

Невід'ємною складовою реабілітації було відшкодування репресованим завданих матеріальних збитків. Закон встановив для реабілітованих осіб грошову компенсацію у розмірі однієї мінімальної заробітної плати за кожний місяць позбавлення волі, але не більш як 75 мінімальних заробітних плат. Одноразово як грошова компенсація реабілітованій особі виплачується до 15 мінімальних заробітних плат, а решта належних грошей — протягом наступних п'яти років. У разі можливості на вимогу реабілітованого вся нарахована грошова компенсація може



бути виплачена одноразово. Виплата компенсації спадкоємцям не проводиться, крім випадків, коли компенсація була нарахована, але не отримана реабілітованим. Пропозиції щодо обрахування цих сум були проведені за наполяганням КДБ УРСР, товариства “Меморіал” та Українського товариства репресованих [11, с. 190–191].

Вилучені будівлі та інше майно по можливості (якщо будинок незайнятий, а майно збереглося) повертаються реабілітованому або його спадкоємцям натурою. При відсутності такої можливості заявнику відшкодовується вартість будівель та майна. Не підлягають поверненню (компенсації) будівлі та інше майно, що було націоналізовано (муніципалізовано) на підставі відповідних нормативних актів. Заяви про компенсацію та повернення майна подаються не пізніше трьох років з моменту набрання чинності цим Законом або з дня одержання особою довідки про реабілітацію згідно із Законом.

Зокрема ст. 6 Закону надала реабілітованим низку прав і пільг соціального характеру. Так, час тримання під вартою, відбування покарання в місцях позбавлення волі, заслання або перебування на примусовому лікуванні зараховується у потрібному розмірі в стаж роботи для призначення трудових пенсій. Репресованим особам також надавалося право на першочергове одержання житла, поліпшення житлових умов, одержання безвідсоткової позики та першочергове забезпечення будівельними матеріалами для будівництва житла.

Якщо реабілітована особа стала інвалідом внаслідок репресій або є пенсіонером, їй надається також право на:

- одержання пільгових путівок для санаторно-курортного лікування та відпочинку;
- за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і відсутності протипоказань до керування ним — забезпечення автомобілем безоплатно, за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і протипоказань до керування ним — забезпечення автомобілем з правом передачі керування автомобілем члену сім'ї на пільгових умовах, що визначаються Кабінетом Міністрів України;
- безоплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі) та на автомобільному транспорті загального користування (за винятком таксі) в сільській місцевості в межах адміністративного району;
- зниження оплати житлової площі та комунальних послуг на 50 відсотків у межах норм, передбачених чинним законодавством;
- позачергове надання медичної допомоги і 50-відсоткове зниження вартості ліків за рецептом;
- переважне право на вступ до садівницьких товариств, першочергове право на вступ до житлово-будівельних кооперативів;
- першочергове встановлення телефону [10].

Слід також зазначити, що процедура реабілітації жертв масових політичних репресій в колишніх союзних республіках СРСР була майже однаковою. Рішення про реабілітацію приймали органи внутрішніх справ, прокуратура і суд. При незгоді з рішенням остаточне рішення приймав суд. Певні труднощі при застосуванні законодавства про реабілітацію були пов'язані з поверненням вилученого і конфіскованого майна.

Підводячи підсумок вищевикладеного, слід зазначити, що закони так і не змогли повною мірою вирішити всі питання, пов'язані з реабілітацією жертв політичних репресій. Дуже складним залишається механізм визначення статусу особи, яка реабілітувалася. У всіх законах про реабілітацію були введені обмежувальні умови (виплати компенсацій за роки, проведені в ув'язненні, мали символічний характер; відшкодування збитку за конфісковане і вилучене майно здійснювалося не повною мірою; так і не вирішеним залишилося питання про повернення житлових будинків громадянам, які реабілітувалися).



## Список використаних джерел

1. Яновицька, Г. Б. Відновлення майнових прав незаконно засуджених та реабілітованих громадян [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 "Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / Г. Б. Яновицька; Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2005. — 25 с.
2. О возмещении ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями государственных и общественных организаций, а также должностных лиц при исполнении ими служебных обязанностей : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 18.05.1981 г. № 4892 [Текст] // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1981. — № 21. — Ст. 741; № 26. — Ст. 840.
3. Кукушкин, Ю. С. Очерк истории Советской Конституции [Текст] / Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков. — [2-е изд., доп.] — М. : Политиздат, 1987. — 367 с.
4. Положення про порядок відшкодування збитку, заподіяного громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду, затв. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.05.1981 р. № 4892-Х [Текст] // Відомості Верховної Ради СРСР. — 1981. — № 21. — Ст. 741.
5. О внесении изменений и дополнений в Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 30.10.1981 г. № 5916-Х [Текст] // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1981. — № 44. — Ст. 1184.
6. Про утворення при Верховній Раді Української РСР Комісії по сприянню у забезпеченні прав і інтересів реабілітованих і створенні пам'ятників жертвам репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років : постанова Президії Верховної Ради УРСР від 10.02.1989 р. № 7153-ХІ [Текст] // ВВР Української РСР. — 1989. — № 8. — Ст. 57.
7. О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20–50-х годов : Указ Президента Союза Советских Социалистических Республик от 13.08.1990 г. [Текст] // Правда. — 1990. — № 227. — 15 августа.
8. Катков, Н. Ф. Восстановление исторической правды и справедливости [Текст] / Н. Ф. Катков // Вопросы истории КПСС. — 1991. — № 9. — С. 83–92.
9. Об утверждении Положения о порядке восстановления прав граждан, пострадавших от репрессий в 20–50-х годах : постановление Верховного Совета Белорусской ССР от 21.12.1990 г. № 79-ХІІ [Электронный ресурс] Мемориал. — URL : <http://www.memo.ru/rehabilitate/resp/belorus.htm>.
10. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України від 10.04.1991 р. № 962-ХІІ [Текст] // ВВР УРСР. — 1991. — № 22. — Ст. 262.
11. Разъяснение Государственного комитета Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы, утв. Постановлением Государственного комитета Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы от 01.09.1966 г. [Текст] // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика : [офіц. вид.] / за ред. Т. В. Маларенка. — К. : Юрінком, 1997. — С. 372.

Надійшла до редакції 16.10.2013



**Адамовский В. И. Законодательное регулирование возобновления имущественных прав репрессированных граждан Украины в 1980-х — в начале 1990-х годов**

*Освещается процесс реабилитации граждан, пострадавших в результате политических репрессий, а также социально-правовой механизм реализации законодательных норм относительно возобновления их имущественного положения. Исследуется период формирования нового правового института — возмещение ущерба, который начался с принятием Указа Президиума Верховного Совета СССР “О возмещении ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями государственных и общественных организаций, а также должностных лиц при выполнении ими служебных обязанностей”. Характеризуется процесс возобновления реабилитированных в имущественных и социальных правах конца в 80-х г. и работа комиссии Верховного Совета УССР в содействии обеспечению прав и интересов реабилитированных и созданию памятников жертвам репрессий, которые имели место в период 30–40-х и началу 50-х лет. Анализируются вопросы возобновления прав репрессированных по Закону Верховного Совета УССР “О реабилитации жертв политических репрессий на Украине” относительно обеспечения посильной компенсации материального и морального убытка, причиненного незаконными репрессиями, реабилитированным и их семьям.*

**Ключевые слова:** реабилитация, возмещение убытков, материальная реабилитация, компенсация.

**Adamovskyi, V. I. The Legislative Regulation of Proceeding in Property Rights for the Subjected to Repression Citizens of Ukraine in 1980 — at the Beginning of 1990<sup>th</sup>**

*The process of rehabilitation of citizens, sufferings as a result of political repressions, and also social legal mechanism of realization of legislative norms are lighten upon the article, in relation to proceeding of their property position. Procedure of rehabilitation must be the system of statutory civil legal facilities, directed on complete renewal in previous rights for those persons, to which harm was caused by law enforcement or judicial authorities, and also to the citizens subjected to repression from political reasons. The compensation of the caused harm to the rehabilitated person includes the complete compensation of both property and moral harm. On April, 17, 1991 the Verkhovna Rada of Ukrainian SSR passed an Act “About the rehabilitation of victims of political repressions on Ukraine”, directing it at proceeding in justice, removal of consequences of self-will, violations of civil laws, providing feasible indemnification of financial and moral loss, caused by illegal repressions, to rehabilitated persons and their families. The law liquidates the consequences of lawlessness, caused on political reasons in relation to the citizens of Ukrainian the USSR, renews their rights, indemnifications are set for illegal repressions and privileges to rehabilitated.*

**Keywords:** rehabilitation, reimbursement of losses, financial rehabilitation, indemnification.

